

cariment del preu del cotó en floca i la reducció del consum peninsular a causa d'una crisi agrària van repercutir en el tancament de moltes fàbriques i en conflictes laborals amb vagues i locauts empresarials. Aquests fets es van traduir en una forta emigració des de Manresa cap a altres ciutats per tal d'evitar la repressió o millorar les condicions laborals. Un text d'aquells anys assegurava:

[...] la población flotante de esta ciudad excede un 25 % del total de sus moradores [...] si las fábricas de hilados y tejidos de algodón funcionan aumenta el número de habitantes que huyen de los pueblos agrícolas [...] pero cualquier contrariedad interrumpe esta corriente y un sin número de familias emigran a otras poblaciones.

Com era d'esperar, quant a la població activa destacava el percentatge ocupat en el sector industrial —un 55 % del total, en què més de la meitat dels efectius constaven com a obrers de fàbriques tèxtils—, seguit del sector agrari, localitzat als barris de les Escodines i del Poble Nou, amb molts pagesos que treballaven a l'horta manresana i que representaven un 26 %. Finalment, el 19 % restant corresponia al sector terciari. Les dades que s'acaben de mostrar són aproximatives, atesa la importància del treball femení, la majoria no declarat, i el treball infantil, que es concentraven en la indústria tèxtil i el servei domèstic.

Malgrat la importància del treball en el sector tèxtil, convé consignar que aquesta indústria va comportar la creació i el creixement d'altres indústries auxiliars, que foren també receptors d'un elevat contingent de mà d'obra. Ens referim a empreses metal·lúrgiques, de fusteria industrial, del ram de la construcció, alimentàries (farineres industrials) i foneries, entre d'altres.

Tot i aquestes oscil·lacions demogràfiques, la ciutat de Manresa continuava creixent i desenvolupant el paper de capital intercomarcal de la Catalunya Central.

UNA CIUTAT PLENAMENT INDUSTRIAL EN TRANSFORMACIÓ

LLUÍS VIRÓS I PUJOLÀ
Centre d'Estudis del Bages

En arribar a les últimes dècades del segle XIX, Manresa era una ciutat plenament industrial on dominava el sector cotoner. No obstant això, ja es detectava una diversificació encapçalada pel metall i per alguns nous sectors arribats amb la segona industrialització que estava transformant el món en aquells moments, com l'electricitat, el gas o la química industrial. A les primeres dècades del segle XX estava entre la sisena i la vuitena ciutat de Catalunya per població i era la segona ciutat industrial. Aquest potencial econòmic li ve-

nia del protagonisme que havia tingut en la primera industrialització al llarg del XIX quan, segons historiadors com Solà, Oliveras i Ferrer, Manresa es va convertir en una potent concentració industrial.

Així, pel que fa al tèxtil, el 1890 hi havia cent cinc establiments a Manresa: un 60 % de dedicats al cotó i la resta al cànem, la seda, el gènere de punt i els acabats (tint i blanqueig). La principal característica d'aquesta indústria era l'ús intensiu de l'energia hidràulica, aleshores encara hidromecànica, és a dir, que no es convertia en electricitat. Els salts d'aigua, més o menys modestos, estaven situats a les ribes del Cardener i al voltant de la séquia, tant als ramals com als dos torrents que li feien de desguàs, el de Predicadors i el de Sant Ignasi. Aquest ús intensiu de l'aigua fou possible gràcies a la demanda creixent del sector cotoner català durant el darrer terç del segle XIX i a la difusió de la turbina hidràulica, que permetia explotar salts d'aigua petits o grans amb molta més eficiència. Alguns dels salts del Cardener, instal·lats a les primeres dècades del segle, es van apujar per poder-hi instal·lar turbines. En resum, a Manresa s'aprofitava tota l'aigua que podia produir energia, sense perjudicar el regadiu.

Mentre que el sector es modernitzava amb la mecanització i la instal·lació de vapors i turbines, el canvi més important del període és l'aparició de la gran empresa; a la ciutat, amb la construcció, el 1893, de la fàbrica del Remei (avui desapareguda) de Textiles Bertrand Serra (aleshores Serra y Bertrand), que marcarà des de llavors el camí del tèxtil a la ciutat i a la seva àrea d'influència. La fàbrica del Remei era clarament diferent de les altres de Manresa, molt més gran que les de Gallifa o Portabella, amb tecnologia moderna, més segura, amb un espai més ampli i il·luminat i moguda per una potent màquina de vapor de 600 CV. Va ser construïda per Manuel Bertrand Salsas, que aleshores gestionava l'empresa del seu sogre, Eusebi Serra, a la zona del Remei, sobre el torrent de Sant Ignasi. L'empresa dels seus avantpassats (Bertrand Hermanos) ja havia tingut llogada des de mitjan segle XIX la fàbrica de les Fontetes al mateix torrent. Manuel Bertrand va optar per un procés d'integració vertical i va fer el cicle complet del cotó per millorar la rendibilitat de Serra y Bertrand, que amb aquesta inversió podia produir filats i teixits destinats a la seva fàbrica d'estampats de la marina de Sants i per vendre a altres empreses. La fàbrica es va construir en un temps rècord —un any i mig—, feia 140 m per 28 m, amb planta i primer pis. A baix es feia el teixit i a dalt, la filatura, amb unes 20.000 pues de filar i 400 telers mecànics.

Una particularitat de Manresa era el ram de les vetes de cotó, format llavors per una trentena de petites empreses situades a les cases dels operaris, als baixos o bé a les golfes. Es tractava d'un sistema de treball domèstic en què els fabricants venien fil als operaris i els compraven el treball en forma de vetes. Durant aquests

anys, el sector estava en ple procés de transició de l'energia manual a la mecànica gràcies a la difusió de l'electricitat per la ciutat. Aquest procés va provocar una forta conflictivitat entre els amos i els operaris entre 1905 i 1906. Finalment, el sistema de petita empresa domèstica va sobreviure gràcies a la mecanització dels antics telers de rem manuals.

A més, Manresa era el centre d'una de les aglomeracions industrials cotoneres més potents de Catalunya, formada pel conjunt de colònies i fàbriques de riu de les conques del Llobregat i el Cardener que s'hi havien instal·lat al darrer terç del segle XIX. Es calcula que hi havia més d'un terç de la producció catalana, tant en filatura, que era més important als rius, com en teixit, que predominava als pobles i a la ciutat.

Això feia que es concentrés a Manresa una indústria auxiliar completa formada per fusters, que fabricaven telers i peces de recanvi com corrons, batans o llançadores, i metallúrgics que aleshores feien sobretot peces de recanvi per a la maquinària estrangera instal·lada a totes les fàbriques. El sector del metall, que serà l'embrió d'un sector molt potent d'ara endavant, estava format per calderers, com Enric Casals, més tard anomenat Ocomesa i Lemmerz; foneries, com Miquel, Illa, Ubach i Cia., Serra, Arola i Bernada o Desveus; construccions metàl·liques, com les del Llobregat, a Sallent, i un conjunt notable de serralleries modestes que podien solucionar molts problemes als fabricants.

Finalment, també era una bona època per a la construcció, amb empreses com Soler, Padró i Cia. o Tarrats, i les seves auxiliars, com les serradores, els productors de mosaic hidràulic o les bòbiles.

Aquest desenvolupament fou possible perquè Manresa era el nus de comunicacions més important de la Catalunya interior, amb el ferrocarril de via ampla de Barcelona a Lleida des de 1859, i el de via estreta de Manresa a Olvan, des de 1887, i a Guardiola de Berguedà, des de 1904. Gràcies als trens, Manresa rebia tota mena de matèries primeres (cotó, blat, fusta...) i de combustibles (carbó del Berguedà i del port de Barcelona) i podia facturar els seus productes al mercat.

El sector més innovador fou, sens dubte, l'energètic. El primer canvi va arribar amb la xarxa de distribució de gas pobre des de la instal·lació de la fàbrica de gas Mansana el 1859. Però el gran canvi energètic que situarà Manresa dins de la segona revolució tecnològica i transformarà tots els sectors a partir de llavors fou l'electricitat. La força que movia la indústria era hidromecànica i s'havia complementat amb màquines de vapor a totes les fàbriques de Manresa, a més d'alguns motors de gas en petites i mitjanes empreses. El 1893 es posa en funcionament una central amb generadors connectats a màquines de vapor al carrer de Llussà, propietat de Gallifa, Vila i Ferrer. En començar el segle XX es van instal·lar generadors en alguns salts d'aigua modestos, com a la Fabriqueta de Viladordis o a la

fàbrica del Salt, ambdós amb aigües sobrants de la séquia, fins que el 1909 es va acabar una de les preses més grans de la comarca, a la zona de la mina de Sant Fruitós de Bages, amb un canal de 2,8 km i dues grans mines i que arriba a la central de les Marcetes. Des d'allà, l'energia es transportava amb cables fins a la ciutat. El conjunt es va construir entre 1908 i 1930 i representa el primer subministrament elèctric d'una certa potència que es va fer a Manresa. L'empresa passà a anomenar-se l'Anònima i construï un altre generador important a la colònia Gomis de Monistrol de Montserrat.

En els primers temps, l'electricitat només servirà per a il·luminació i per accionar petits motors com els dels vetaires. A partir de llavors, la indústria anirà passant de l'energia hidromecànica a la hidroelèctrica, però sobretot a partir dels anys vint, quan s'invertiran els beneficis obtinguts durant la Primera Guerra Mundial.

Un altre sector de la segona industrialització és la química industrial, que s'inicia amb la Cía. Fabril de Carbones Eléctrics que els Asols van instal·lar el 1898 al terme de Castellgalí. Poc després, el sector esdevindrà fonamental amb l'arribada de Neumáticos Nacional el 1917 (més endavant Pirelli) i amb el naixement de Laboratoris Esteve el 1929, que ja s'estaven gestant a la farmàcia de la plana de l'Om.

Finalment, la indústria manresana també estava formada per un conjunt de sectors de diversa importància com les adoberies de pell i el calçat, el vidre (amb el forn del vidre dels Serrallonga), l'edició i les arts gràfiques, amb una desena d'impremtes en actiu, o la fabricació de mobles. Però potser el més important era la indústria agroalimentària, amb tres grans farines en funcionament: La Favorita (de 1861), l'Albareda (de 1909) i la Florinda (de 1913), i les fàbriques d'alcohol de cal Cura i l'Alcoholera Manresana.

En aquest panorama, diversos esdeveniments van afectar la indústria de la ciutat al llarg del període. Des del punt de vista de les finances que havien d'ajudar la indústria en les seves inversions, el 1865 s'havia fundat la Caixa d'Estalvis de Manresa, competidora de la Banca Padró. Un fet important com a reflex i promoció de la indústria local va ser l'Exposició General Manresana de 1901, que va aplegar la majoria de la producció local, tant artesana com industrial, a imitació de l'Exposició Universal que s'havia celebrat a Barcelona el 1888 o a París poc abans. Una altra institució que fomentà la indústria fou l'Escola d'Arts i Oficis, fundada el 1902, que va permetre la modernització de l'aprenentatge amb la introducció de la formació professional moderna. Finalment, el període es tanca amb la fundació de la Cambra de Comerç i Indústria de Manresa el 1906, que permetrà l'acció en comú dels fabricants a favor de la modernització de les infraestructures i de l'economia local en general.

Com a conclusió, cal destacar que Manresa ja era una ciutat plenament industrial, amb predomini del tèxtil cotoner, però en ple procés de transformació cap a una nova estructura industrial, amb l'aparició de la gran empresa (Bertrand Serra) i amb una diversificació encapçalada pel metall, l'electricitat i altres sectors de la segona revolució tecnològica com la química industrial. A més, algunes institucions d'aquesta època li facilitaràn el camí per afrontar els reptes que li plantejarà l'entorn econòmic fins a la Guerra Civil espanyola: el creixement que suposarà la neutralitat espanyola en la Primera Guerra Mundial i la introducció d'altres sectors que arriben poc després amb l'aparició de la construcció de maquinària, amb La Metalúrgica Tèxtil i la Maquinària Industrial SA, noves tèxtils com Perramon y Badía, la construcció de la fàbrica nova i l'obertura de Neumáticos Nacional el 1917.

LA CIUTAT. L'URBANISME

JOSEP OLIVERAS SAMITIER
Universitat Rovira i Virgili

El municipi de Manresa, de 41,2 km², estava format clarament per quatre unitats bàsiques de paisatge: el bosc, amb notables alzinars i pinedes de pi blanc, a més dels boscos de ribera que seguien el Llobregat, el Cardener i les rieres que hi aflueïen; el secà, que dominava totalment al territori situat a la dreta del Cardener i a les costes que s'enlairaven en direcció al Llobregat, dedicat primordialment a la vinya, l'olivera i el cereal; l'horta, entre els ramals principals de la séquia i la ciutat, en la qual es feien hortalisses de tota mena, fruita i blat de moro, i finalment, el conjunt compacte urbanitzat amb una important franja perifèrica en la qual el regadiu es barrejava amb noves cases i algunes fàbriques. Dins el conjunt del paisatge urbanitzat destacaven els edificis de les fàbriques, amb les seves característiques finestres i les xemeneies íntimament lligades a les màquines de vapor i a l'ús del carbó.

La ciutat compacta ocupava, a l'època de les Bases de Manresa, unes cent vint hectàrees, que podien augmentar en unes trenta més sumant-hi els diferents disseminats que anaven ocupant la franja perifèrica. A partir de la Tercera Guerra Carlista, s'inicià l'expansió fora del recinte emmurallat i en el penúltim decenni de la centúria la construcció s'intensifica en relació amb el fort increment poblacional motivat per la immigració.

Dins el nucli antic, el que havia estat rodejat de muralles, de les quals ja només quedaven alguns fragments, hi vivia la part més nombrosa de la població. El centre de la ciutat continuava sent la plaça Major, entre el puig Cardener, on s'aixecava la Seu, i el puig Mercadal, on hi havia hagut el convent dels carmelites

i el 1892 hi havia la caserna del batalló d'infanteria. Els carrers principals voltaven el puig Mercadal, i eren el de Sobrerroca, el de Sant Miquel que finia a la Plana de l'Om, lloc on es trobava amb el Born que anava a parar a l'antic convent dels dominics, ja convertit en el teatre Conservatori, a excepció de l'església. Els comerços més importants i els habitatges de les persones que gaudien de més renda se solien trobar en aquest itinerari, o en algun dels carrers més propers, com el d'Urgell que sortia del Born.

Després de la darrera carlinada, i molt notablement en els anys vuitanta, la ciutat començarà a expansionar-se cap al regadiu, seguint les noves carreteres de Vic i de Cardona, que quedaven enllaçades per l'avinguda de la Muralla del Carme. Una altra via d'expansió va ser l'antic camí de Cardona, avui carrer de Guimerà. Al llarg d'aquestes carreteres sorgiren diferents iniciatives de carrers perpendiculars que possibilitessin convertir les hortes en parcel·les urbanes. Un dels carrers més llargs i de connexió entre diferents vies va ser el del Bruc, iniciat el 1875 en el primer tram en direcció al passeig del Riu i a l'esquerra de la carretera de Cardona, però que als anys vuitanta es continuaria per la banda dreta, per enlairar-se cap a la falda del Pujolet, salvar la via del tren de Berga i anar a trobar el camí de Cardona. Del carrer del Bruc sorgiren noves travessies, entre les quals la prolongació del carrer del Cós, que seguia l'antic camí que menava cap a l'Urgell.

El relleu manresà no facilitava gens el traçat dels nous carrers en una trama ortogonal, ja que, si no s'havien de tallar terrasses fluvials, hi havia els obstacles que presentaven els turons testimoni, que en aquesta època eren el de Puigterrà i les vessants meridionals del Puigberenguer, amb tota una sèrie de tossals. Entre aquests, s'inicià sense la deguda autorització la urbanització del tossal d'en Pau Sabater, on hi havia una teuleria i es donà lloc al naixement del barri del Poble Nou. Pel que fa al primer turó, els nous carrers l'hagueren de circumval·lar, cosa que es va fer per mitjà de les cases que es construïren a la pujada del Castell i als primers trams del carrer que es diria de Circumval·lació.

També sorgiren noves cases i incipients carrers en llocs més allunyats del nucli antic, especialment en espais propers a ramals de la séquia on s'aixecaren fàbriques. És el cas del naixement de barris com els del Pujolet, del Guix, dels Dolors i dels Tovots. En un altre cas, va ser la construcció dels nous convents dels caputxins i de les saleses, prop de l'Era de l'Huguet, que donà lloc a la formació del mateix carrer dels Caputxins i dels de Sant Llorenç de Brindisi, Sant Benet i Sant Maurici, iniciant-se aquest darrer en la confluència dels dos de Santa Clara, sent el de la Nova també d'aquesta època.

La construcció dels dipòsits de màquines del ferrocarril de Berga, prop del camí de Santpedor, obligà a la